

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Литва Людмила Андріївна

УДК 316.347(=411.16)(477)(043.3)

**СТАНОВЛЕННЯ ЕТНІЧНОГО МЕНТАЛІТЕТУ ЄВРЕЙСЬКОЇ
СПІЛЬНОТИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ДИНАМІКИ СУЧАСНОГО
СУСПІЛЬСТВА**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова.

Науковий керівник - кандидат філософських наук, доцент
Ярошенко Алла Олександрівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
директор Інституту соціальної роботи
та управління

Офіційні опоненти - доктор соціологічних наук,
старший науковий співробітник
Чернова Катерина Олексіївна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
старший науковий співробітник
науково-дослідної частини

кандидат соціологічних наук
Суліменко Ольга Олександрівна,
Національна академія мистецтв України,
науковий співробітник відділу
міжнародних наукових зв'язків.

Захист відбудеться 30 червня 2010 року о 10.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.17 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, Київ – 30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, Київ – 30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 28 травня 2010 року.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

А.К. Яковенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Процеси трансформації суспільних відносин, що набули особливої інтенсивності з часу проголошення Україною незалежності, значним чином торкнулись етнічних факторів формування суспільної свідомості. Наявність у складі населення України понад ста етнічних груп є свідченням поліетнічності українського суспільства. Тож подальший гармонійний розвиток країни та гуманізації суспільства можливі тільки з урахуванням реалій етносоціальних процесів, особливостей, характеру та тенденцій розвитку етнічних спільнот, що представлені на території сучасної України.

Світова єврейська спільнота є одним з небагатьох «старих» етносів, історичний досвід міжетнічної взаємодії яких є таким багатим з точки зору кількості контактних етнічних груп. Серед світових єврейських діаспор українська займає унікальне місце в тому сенсі, що в містечках Поділля, Волині, Житомирщини, Черкащини в добу Нового часу зародився етнорелігійний світогляд хасидизму, який, зберігши сталість традиційних ментальних форм єврейського народу, сприяв появі специфічної картини світу українського єврейства.

Актуальність теми дослідження феномена етнічного менталітету єврейської спільноти України, значною мірою, зумовлена проблемами практики. Комплексний розгляд в рамках соціологічної науки уможливорює врахування специфічних рис етнічного менталітету, виявлення та всебічне дослідження чинників, що впливають на його життєздатність. Незважаючи на багатоманітність робіт, присвячених дослідженню різних аспектів ментальних форм, в межах власне етносоціології існує проблема з виявленням найбільш вагомих чинників трансляції, адаптації та репродукції ментальних форм в сучасній життєдіяльності етносів. І хоча для сучасної соціології залучення до аналізу низки соціальних та культурних характеристик у поясненні різних явищ спільного буття етносів вже стало традиційним, до дослідження феномена етнічного менталітету, зокрема, єврейського етносу України, структурно-діяльнісний підхід ще не застосовувався.

Теорія етносів є достатньо розробленою у світовій соціології. На загальносоціологічному рівні виокремились підходи, в яких розкривається сутність теоретико-методологічних засад дослідження феномена етнічної свідомості: в рамках примордіалістського підходу в двох його напрямках – соціобіологічному (Г.Лебон) та еволюційно-історичному (Е.Дюркгайм); інструменталістського підходу (К.Леві-Строс); конструктивістського (Б.Андерсон, В.Тішков). Підвалини теорії етносу, на яких базувались теоретико-методологічні розробки у сфері вивчення процесів формування етнічної свідомості, також були започатковані у працях фундаторів російської соціологічної думки (М.Бердяєв, М.Данилевський, В.Солов'йов, Г.Шпет).

Різні аспекти характеристик, форм проявів та динаміки розвитку етнічної свідомості в етногенезі досліджували Ю.Бромлей, Л.Гумільов, Б.Поршнев, Е.Сміт.

Проблемі вивчення етнічної ідентичності та її формування в контексті міжетнічної взаємодії приділяли увагу В.Агеєв, Ю.Арутюнян, Дж.Тернер. До розробки понятійно-категоріального апарату проблеми та обґрунтування співвідношення понять звертались С.Арутюнов, П.Бергер, А.Здравомислов, І.Кон, В.Левкович, Т.Лукман, Г.Старовойтова.

Для розкриття теми були залучені також концепції, що обговорюють загальні положення теоретичного обґрунтування проблеми регуляції соціальної поведінки в етнічному середовищі та функції традиційних форм суспільних відносин та соціалізаційних практик (М.Бобнева, Г.Гадамер, С.Корольов, В.Плахов, Є.Шорохова, Ю.Шредер).

В Україні традиції вивчення різних аспектів етнічної свідомості були закладені М.Костомаровим, А.Потебнею, Б.Цимбалістим, а в сучасній соціології проблемі вивчення етнічної свідомості та міжетнічної взаємодії приділяють увагу П.Гнатенко, В.Євтух, М.Пірен, М.Шульга. До розробки понятійно-категоріального апарату та обґрунтування співвідношення понять етнічної свідомості та етнічної самосвідомості, етнічної ідентичності, етнічних стереотипів, етнічної толерантності звертаються Л.Аза, В.Городяненко, В.Павленко. Окремі емпіричні соціологічні дослідження ситуації міжетнічної взаємодії та толерантності у ставленні до представників єврейського етносу, мовної ситуації, особливостей ідентифікації та міграційних тенденцій представників єврейської меншини України здійснювали Є.Головаха, В.Паніна, В.Пилипенко, Т.Рудницька.

Багаторічна дискусія на царині соціального пізнання щодо визначення поняття «менталітет» як надіндивідуального феномену розгорнулася з появою досліджень М.Блока, Ф.Броделя, Ж.Ревеля, Л.Февра і була підтримана Л.Баткіним, А.Гуревичем, В.Шкуратовим. Сучасні науковці В.Бороноєв, О.Донченко, Л.Дробіжева, В.Козловський, І.Мариніч, О.Нельга, Ю.Романенко, З.Сікевич обґрунтовують специфіку менталітету етносів і в своїх дослідженнях обстоюють принцип полідисциплінарного підходу до вивчення цього поняття.

Дослідження специфіки єврейської етнічної свідомості, її функцій, змісту та проявів в соціальному середовищі представлені дослідженнями в галузі іудаїки (в західноєвропейській та американській сучасній науковій традиції Jewish Study), яка сформувалась як міждисциплінарна галузь наукового пізнання філософсько-світоглядних ідей, релігійних уявлень, регулятивної системи, історії етнокультурного розвитку єврейського народу як такого, що здійснив значний вплив на формування світової цивілізації. Першоджерелами такого пізнання є кодифіковані письмові релігійні джерела іудаїзму, в яких містяться основи ціннісно-регулятивної системи етносу. Для аналізу ментальних форм етнічної свідомості єврейської меншини України були залучені першоджерела єврейської релігійно-світоглядної традиції та звичаєвого права – ТаНаХ, Талмуд, та авторизовані кодекси «Мішне Тора»

М. бен Маймона, «Шульхан Арух» Й.Каро, а також праці М.Бубера, С.Дубнова, В.Гаркаві, Г.Гретца, І.Клаузнера, Г.Когена, І.-М.Лау, М.Лацаруса, І.Сергеевої, Й.-Д.Соловейчика, М. Стейнберга, Й.Телушкіна, І.Турова, О.Хамрая, Г.Шолема, А.Штайнзальца, які дають змогу розкрити специфіку історичного розвитку ментальних форм єврейської етнічної свідомості та їх діяльнісних проявів в сучасності.

Таким чином, сутність *наукової проблеми*, на розв'язання якої спрямована робота, може бути сформульована як наявність потреби виявити характеристики сучасної системи етнічних ментальних форм, що об'єктивуються через соціалізаційні практики та соціальні взаємодії єврейського етносу України і відсутність теоретичних та емпіричних досліджень цієї теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до Тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, науковий напрям «Теорія і технологія навчання та виховання в системі освіти» та ініціативної комплексної наукової теми кафедри теорії та методології соціології Інституту соціології, психології та управління «Етнічний фактор в освіті», що затверджена Вченою радою НПУ імені М.П.Драгоманова (протокол № 5 від 29 січня 2009 року). Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради НПУ імені М.П.Драгоманова 31 січня 2008 року (протокол № 7).

Мета та завдання дослідження. Метою є побудова концептуальної моделі етнічного менталітету, яка відтворює сутність, структурні і динамічні характеристики цього складного системного феномена на прикладі розгляду етнічного менталітету єврейської спільноти України.

В процесі досягнення мети було виділено кілька підпорядкованих їй наступних завдань:

- здійснити аналіз теоретико-методологічних засад соціологічного дослідження етнічної свідомості, висвітлити історію визначення понять «етнічна свідомість», «етнічний менталітет» в соціальній галузі знання;
- розкрити герменевтичний характер феномена етнічного менталітету у соціологічному аналізі етнічної свідомості;
- виявити структурні риси етнічного менталітету єврейської спільноти України;
- дослідити філогенетичні механізми динаміки змін у ментальних формах та їх діяльнісних проявах в соціалізаційних практиках єврейського етносу України;
- визначити засоби побудови концептуальної моделі етнічного менталітету єврейської спільноти України як складної динамічної системи в середовищі його поширення.

Об'єкт дослідження – етнічний менталітет як комплекс суб'єктивованих форм ціннісно-регулятивної системи етносу, що об'єктивується у етнокультурних взаємодіях та соціалізаційних практиках представників етнічної спільноти.

Предмет дослідження – зв'язки структурних елементів етнічного менталітету у ціннісно-регулятивній системі етнокультурних взаємодій та соціалізаційних практик на прикладі єврейської спільноти України.

Методи дослідження. Для окреслення засад дослідження застосовувались наступні загальнонаукові методи: метод аналізу у висвітленні стану наукової проблеми та виділенні основних рис етнічної складової сучасної суспільної свідомості; метод компаративного аналізу для співставлення концепцій представників різних наукових шкіл щодо інтерпретацій поняття етнічної свідомості; герменевтичний метод, який уможлиблює встановлення меж інтерпретацій понять «етнічна свідомість», «етнічний менталітет»; метод концептуалізації для розбудови соціологічного змісту поняття «етнічний менталітет»; історичний ретроспективний метод, який дозволяє дослідити логіку розгортання трансформацій в свідомості етнічної спільноти; модифікована авторкою методика діагностики рівня соціальної фрустрації Л.Вассермана та техніка репертуарних ґрат (ТРГ) Дж.Келлі для визначення характеристик етнічної ідентичності як компоненти етнічного менталітету (n=141); системний аналіз та метод моделювання соціальних об'єктів як високоорганізованих систем, що разом дозволило розв'язати відповідні завдання та досягти мети дослідження.

Емпіричну базу роботи складають результати аналізу документів та соціальної статистики, залучено дані етнографічних, релігієзнавчих та історичних джерел; результати емпіричних досліджень вітчизняних соціологів (Н.Паніної, Т.Рудницької),

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в побудові концептуальної моделі етнічного менталітету єврейської спільноти України і наступній її верифікації. Саме тому в дисертації:

- вперше запропоновано соціологічний підхід до вивчення специфіки структурних характеристик етнічного менталітету єврейської спільноти України як системи та визначення філогенетичних змін, що відбуваються у ній, на підставі чого було виділено та проаналізовано цілий ряд специфічних ментальних форм та їх діяльнісних проявів в соціалізаційних практиках, що представлені в різних сферах сучасної життєдіяльності єврейського етносу України;

- удосконалено визначення соціологічного змісту поняття «етнічний менталітет» як складного соціального явища. На відміну від попередніх досліджень (Г.Ашин, Е.Лозанський, В.Козловський С.Кравченко) показано, що етнічний менталітет має тривірневу структуру, елементи якої об'єктивуються в діяльнісних проявах та соціалізаційних практиках його носіїв;

- знайшло подальшого розвитку визначення ролі традиційних ментальних форм як захисних механізмів збереження і репродукції

життєдіяльності етносу в середовищі його функціонування. На відміну від попередніх досліджень (В.Козловський, І.Мариніч) доведено парадоксальний характер високої традиційності як такої, що забезпечує найбільш ефективні адаптаційні засоби функціонування і репродукції інноваційних етнічних ментальних форм і соціалізаційних практик в сучасному цивілізаційному середовищі завдяки інституту кодифікації традиції;

- запропоновано та запроваджено авторську концептуальну модель етнічного менталітету як системи з точки зору динаміки розвитку його структури. На відміну від досліджень І. Мариніч визначені такі елементи моделі як система інститутів етнізації, система етнічних організацій, які характеризують організаційний рівень етнічного менталітету і демонструють специфіку об'єктивації ментальних форм в соціалізаційних практиках їх носіїв;

- за допомогою моделі виявлено та обґрунтовано особливості філогенетичних та онтогенетичних трансформаційних процесів в свідомості єврейської спільноти України: на підставі визначення організаційних характеристик етнічного менталітету з'ясовано визначальна роль інституту кодифікації традиційних форм ціннісно-регулятивної системи в забезпеченні їх збереження імперативності та репродукції.

Практичне значення одержаних результатів полягає в концептуалізації феномена етнічного менталітету, запровадженні моделі цього соціального явища, а також у здійсненні теоретичної інтерпретації поняття «етнічний менталітет».

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у практиці викладання курсів з етносоціології, етнопсихології, новітніх напрямків соціологічної думки; розробці соціальних технологій, спрямованих на розвиток міжетнічної та міжконфесійної толерантності в Україні.

Апробація результатів роботи. Основні ідеї і висновки дисертації оприлюднені на Міжнародній науковій конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи» (Київ, 1997); Міжнародній науково-практичній конференції «Українознавство в системі освіти» (Київ, 2000); на Відкритому Форумі працівників єврейської освіти України «Етрог-5761» (Київ, 2001); на II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціологічна наука і освіта в Україні» (Київ, 2002); Третій Всеукраїнській соціологічній конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства» (Київ, 2003); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальна нерівність в контексті сучасних суспільних трансформацій» (Київ, 2008); міській конференції «Основні напрямки гендерного розвитку міста Києва» (Київ, 2008).

Публікації. Основні результати дисертації відображені у 7 наукових публікаціях, з них 3 публікації у виданнях, що визначені ВАК України як

фахові з соціології, 5 статей і тез доповідей в інших наукових виданнях та матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Дисертація містить вступ, три розділи (зокрема, в основній частині містяться 8 таблиць та 6 рисунків), висновки, список використаних джерел. Обсяг основної частини дисертації 259 сторінок. Список використаних джерел налічує 288 найменувань і займає 27 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сучасний стан розробки теми, її зв'язок з науковими програмами і планами, формулюються мета і завдання роботи, розкрито наукову новизну та практичну значущість отриманих результатів, наведені дані про апробацію та публікації.

У першому розділі **«Дослідження етнічної свідомості в соціологічній науці»** здійснено теоретико-методологічний аналіз становлення поняття етнічної свідомості в соціології. Розкрито соціальну сутність, зміст поняття «етнічна свідомість» в ретроспективі його становлення у вітчизняній, західній та російській традиції. Етнічна свідомість представляє собою той рівень суспільної свідомості, що охоплює повсякденний досвід, який є закріпленим в традиціях і звичаях, що включає безпосереднє відображення практичної діяльності, моралі і норм звичаєвого права, естетичних уявлень, уявлень про свою етнічну приналежність в деякій шкалі, яка дає змогу співвіднести певний етнос з іншими.

Розглянуто основні підходи, в яких розкривається сутність теоретико-методологічних засад дослідження феномена етнічної свідомості: в рамках примордіалістського в двох його напрямках – соціобіологічному та еволюційно-історичному, інструменталістського та конструктивістського підходів. Визначено основні дослідницькі проблеми сучасної етносоціології – необхідність зрозуміти специфіку процесу етногенезу, яким чином забезпечується функціонування традиційних форм свідомості етносу та їх діяльнісних проявів в умовах сучасної життєдіяльності суспільства, механізмів етнізації особистості. Підкреслюється, що важливою проблемою в рамках соціологічної науки залишається питання як і чому в сучасному світі, в якому етноси функціонують більшістю у формі поліетнічних національних спільнот та все більше проявляються глобалізаційні тенденції, все ж таки зберігається імперативність етнічного фактора. Виокремлюються та співставляються погляди авторів різних соціологічних концепцій на означене питання. Окреслюються чотири провідні теоретичні побудови, що використовуються у дослідженні – теорія етногенезу, теорія суб'єктивації-об'єктивації, теорія соціальної (етнічної) ідентичності та концепція історії менталітетів.

Показано механізми генези елементів етнічної свідомості з самого початку історії етнічної спільноті. Поділ людства на етнічні групи за допомогою засобів повторення інформації є механізмом, що лежить в основі

репродукції певних культурних надбань і на якому базуються традиції. Завдяки різним мовам, нетотожності культурних норм і традицій, укладанню внутрішньоетнічних шлюбів, відчуттю психологічного контакту в групі розгортається процес етнічної ідентифікації - механізм, що лежить в основі репродукції культурних надбань. Таким чином, завдяки репродукції і трансляції елементів культури, звичаєвого права формуються ряд відмінностей конкретної етнічної спільноти. З іншого боку, відображення психологічної реальності індивідами і визначається як колективні системи світовідчуття і поведінки певної культури.

Окреслено межі застосування та співвідношення понять етнічна свідомість та етнічний менталітет. Проаналізовано та визначено, що менталітет виступає квінтесенцією культури, зосереджено увагу на феноменах соціального і індивідуального в етнічній свідомості. Показано, що соціологічний підхід до поняття менталітет дозволяє з'ясувати його специфіку саме як феномена суспільних груп, де тісно сплітаються особистісне і соціальне. Таким чином, за допомогою поняття менталітет уможлиблюється розв'язання деяких методологічних проблем, пов'язаних з теоретичним осягненням практичних перетворень системи цінностей, людської поведінки, спілкування та діяльності.

В наслідок дослідження визначено функції етнічного менталітету: персоналізацію, експресію, імпресію, інтеграцію, уніфікацію (стандартизацію). Структура менталітету, з точки зору предмета соціологічного дослідження, поєднує три виміри і виглядає наступним чином: аксіологічний, регулятивний та організаційний. Кожний з цих вимірів характеризується змістом ментальних форм, які об'єктивуються у соціалізаційних практиках носіїв етнічного менталітету.

Таким чином, відзначено, що сучасне соціологічне визначення етнічної свідомості як складного системного утворення може бути зафіксованим в продуктах суспільної життєдіяльності індивідів, які складають етнічну групу, на усіх психічних рівнях – пізнавальному, емоційно-комунікативному, регулятивному і в усіх сферах життєдіяльності особистості – предметно-практичній, соціальній, духовній. З огляду на сучасний стан розробки проблеми етнічної свідомості, наголошено, що найбільш релевантним підходом до визначення специфіки етнічної свідомості певної спільноти, її філогенезу, є структурно-діяльнісний підхід, на підставі якого уможлиблюється урахування багатьох різноманітних характеристик етнічної свідомості та їх діяльнісних проявів в соціалізаційних практиках життєдіяльності етносу.

Другий розділ «Етнічний менталітет єврейської спільноти України: генеза ціннісно-регулятивної системи та її діяльнісних проявів» містить результати комплексного аналізу змісту та генези системи духовних засад етнічного світогляду єврейського народу України, що сформувався на базі системи релігійно-містичних ідей хасидизму і, таким чином, виокремився в своїх ментальних формах із світогляду ортодоксальної традиції іудаїзму. Система автентичних цінностей, в свою чергу, сформувала дещо відмінні

регулятивні компоненти етнічного менталітету, зафіксовані у формах ідишської культури.

Відзначено, що генеза етнорелігійної картини світу єврейського народу є прикладом адаптації духовних засад етносу до умов актуальної сучасності. Така адаптація кодифікованих традиційних ментальних форм викликала зміни в регулятивній системі, соціальній організації спільноти, соціалізаційних практиках. Показано, що механізмом збереження і відтворення форм і діяльнісних проявів етнічної свідомості виступає висока традиційність внутрішньоетнічних суспільних відносин, яка в умовах появи інновацій адаптує їх до культурних кодів, що, в свою чергу, запобігає втраті імперативності етнічної традиції. В цьому проявляється парадоксальний характер традиції єврейського народу. Ще одним механізмом збереження легітимності етнічної традиції в свідомості сучасних представників етносу є моноетнічний характер релігійної світоглядної системи.

Розглянуто норми, що регулюють внутрішньоетнічну поведінку, межі нормативності та девіації в етнічній життєдіяльності: норми внутрішньоетнічної взаємодії та комунікації, які регулюють предметно-практичну діяльність представників спільноти, соціальну життєдіяльність (моделі соціальних та гендерних ролей, ставлення до соціально незахищених верств населення – дітей, вдовиць, сиріт, інвалідів, літніх) та норми соціального контролю за девіантними формами поведінки в спільноті, специфіку соціальних статусів в спільноті, коло життя особистості, річний цикл функціонування спільноти, та специфіку взаємодії із іноетнічним оточенням, окреслений етнічною традицією.

Визначено діяльнісні прояви ціннісно-регулятивної системи єврейського етносу. У дослідженні подається аналіз системи традиційних інститутів етнізації, представлених інститутами сім'ї, громадського самоврядування, освіти, релігії та традиційними професійними інститутами, які функціонують у сучасній життєдіяльності етносу. Зауважується, що інститут релігії представлений в сучасній Україні двома напрямками в іудаїзмі – більш впливовим ортодоксальним (хасидизм) та реформістським (прогресивний іудаїзм). Перший є автентичним для українського єврейства, другий поширюється завдяки його лібералізму щодо відтворення нормативного компонента етнічної ціннісно-регулятивної системи в соціалізаційних практиках сучасних представників спільноти. Обидва напрямки визначають специфіку діяльнісних проявів етнічної ціннісно-регулятивної системи.

Наведено аналіз сучасної системи громадських, наукових, культурних і освітніх організацій, що представляють інтереси громадян єврейської національності України на міжнародному, всеукраїнському, регіональному та місцевому рівнях. Наголошується, що в цілому, в Україні за роки незалежності за підтримки держави та завдяки зусиллям етнічних організацій практично повністю відтворено систему репродукції та трансляції етнічної культури, що була зруйнована за радянських часів.

Обґрунтовано програму соціологічного дослідження феномена етнічної ідентичності представників єврейського етносу України. Визначені характеристики та напрями трансформації етнічної ідентичності. На підставі емпіричного дослідження доведено, що за аксіологічними компонентами етнічного менталітету сучасна тенденція трансформації етнічної ідентичності представників українського єврейства є ізоляціоністською; за регулятивним – асимілятивною; за організаційними компонентами - інтегративною. Інтеграція єврейської культурної спільноти в сучасному українському суспільстві розгортається як розбудова і відродження традиційних інститутів етнізації і системи етнічних громадських і освітніх організацій, які транслують систему цінностей і створюють умови для репродукції етнічного способу життєдіяльності представників спільноти. Асимілятивні тенденції в регулятивному компоненті етнічної ідентичності українського єврейства пов'язані із неможливістю уникнути впливу інших соціальних ідентичностей на формування особистісної ідентичності представників спільноти в умовах іноетнічного оточення, більшої значущості і привабливості інших соціальних ідентичностей в досягненні членами спільноти особистих цілей і завдань.

У третьому розділі **«Концептуальна модель етнічного менталітету та її евристичні, технологічні та прогностичні можливості»** обґрунтовано засоби та результати побудови моделі етнічного менталітету. Наголошено, що вивчення соціального об'єкту, в процесі якого цей об'єкт відтворюється у моделі дозволяє отримати нове знання про предмет дослідження.

Підкреслено, що найбільш суттєвими властивостями моделі є наступні: модель і оригінал завжди знаходяться у відомій об'єктивній відповідності, тому що у процесі пізнання модель посідає місце об'єкта і сама стає об'єктом дослідження; з іншого боку, модель може спрощено відтворити соціальний об'єкт, і таким чином стати засобом отримання нової інформації про реальність, яка, в свою чергу, може бути перенесена на реальний об'єкт дослідження.

Відзначено, що залучення методу моделювання при вивченні етнічного менталітету допомагає уникнути певних теоретичних бар'єрів у розумінні цього складного соціального явища – його функціонування зумовлене суб'єктивними та об'єктивними факторами. До суб'єктивних системоутворюючих факторів належать аксіологічні та регулятивні характеристики, до об'єктивних – матеріальні артефакти, в яких реалізуються функціональні напрями діяльнісних проявів та соціалізаційних практик носіїв етнічного менталітету. Тож логікою моделювання є встановлення діалектичного взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних факторів в процесі історичної динаміки етнічної свідомості. Підкреслено, що моделювання такого об'єкту, як етнічний менталітет, вимагає співвіднесення його із більшою за обсягом релевантною складною надсистемою, якою є етнічна свідомість певної соціальної спільноти.

Представлено модель етнічного менталітету як систему, що має три рівні функціонування – аксіологічний, регулятивний і організаційний. Таку

модель розглянуто з точки зору розуміння характеру зв'язків управління між рівнями організації системи: серед таких зв'язків управління виділено горизонтальні зв'язки координації – функціональні взаємозв'язки між системними одиницями одного рівня складності чи підсистемами, а також вертикальні зв'язки субординації – між підсистемами різних рівнів складності. Визначено, що між такими підсистемами, як аксіологічна та регулятивна, існують горизонтальні зв'язки функціонального характеру – ці дві підсистеми уособлюють характеристики, що є продуктами суб'єктивної історичного досвіду життєдіяльності етнічної спільноти в груповій свідомості, зокрема в духовній і соціально-психологічній сфері. Такі підсистеми формуються завдяки мовній системі кодифікації. Організаційний рівень в моделі має зв'язки субординаційного характеру з аксіологічним і регулятивним рівнями і виконує функцію об'єктивної етнічних ідей, смислів, символів і значень в реальному сучасному житті членів спільноти на певній території і в певний час в усіх сферах життєдіяльності спільноти.

Визначено та обґрунтовано елементи кожного з рівнів моделі етнічного менталітету. На аксіологічному рівні визначені елементи, в яких відображено імператив фізичних детермінант (часовий і просторовий чинники) та соціально-психологічних і психологічних (агіографічний чинник) уявлень, значень, смислів, що уособлюють досвід існування спільноти в історії. На регулятивному рівні визначені такі елементи як норми звичаєвого права, функціональними напрямками діяльнісних проявів яких є ритуальні практики, а також мова. Організаційний рівень моделі представлений такими елементами, як етнічна ідентичність носіїв етнічного менталітету, система інститутів етнізації та система етнічних організацій, що функціонують в середовищі поширення етнічного менталітету.

На основі результатів моделювання зроблено висновки про існування таких важливих характеристик етнічного менталітету як організаційні, в яких реалізуються функціональні напрями діяльнісних проявів ментальних форм етносу. Продемонстровано можливості застосування моделі для вивчення характеристик об'єкту моделювання та способів впливу на нього.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено результати проведеного дослідження етнічного менталітету єврейської спільноти України, відповідно до завдань роботи підбито підсумки, визначено перспективи подальшого наукового вивчення проблеми та можливості використання результатів у збереженні та подальшому розвитку єврейської культури в Україні.

Аналіз теоретико-методологічних засад дослідження етнічної свідомості в соціології продемонстрував, що етнічний фактор суспільної свідомості залишається актуальним і значущим для розуміння трансформаційних процесів, які в ній відбуваються, завдяки, з одного боку, захисним механізмам високої традиційності самих етнічних ментальних форм, а з іншого – відкритості ціннісно-регулятивної системи етносу до

інновацій, які виникають в сучасній життєдіяльності етнічної спільноти. Такі новоутворення самі стають імперативами традиційної ціннісно-регулятивної системи завдяки інститутам кодифікації традиції, які функціонують у спільноті. Специфіка функцій етнічної свідомості і породжує явище етнічного менталітету, в якому втілюється актуальний стан етнічної свідомості у певний час і в певному ареалі її поширення.

Визначені за допомогою моделі характеристики етнічного менталітету підтвердили гіпотезу про функціонування поряд із вже встановленими аксіологічними та регулятивними чинниками етнічного менталітету чинників організаційних, які забезпечують об'єктивацію ментальних форм в діяльнісних проявах та соціалізаційних практиках носіїв етнічного менталітету. Серед організаційних чинників визначені такі, як система інститутів етнізації, система етнічних організацій, що функціонують в суспільстві та етнічна ідентичність носіїв етнічного менталітету. Перші два безпосередньо є об'єктивованими формами етнічного менталітету, натомість етнічна ідентичність носіїв ментальних форм виступає характеристикою самоорганізації на рівні особистості і забезпечує самий процес суб'єктивації-об'єктивації ментальних форм в практиках життєдіяльності, які в процесі соціальної взаємодії формують певні тенденції трансформації етнічної ідентичності представників спільноти. На практиці саме такі тенденції і визначають напрямки функціональних проявів етнічного менталітету в актуальній ситуації життєдіяльності етнічної спільноти. Отримані емпіричні дані дозволили визначити, що за аксіологічними характеристиками сучасна тенденція трансформації етнічної ідентичності представників єврейського етносу України є ізоляціоністською, за регулятивними – асимілятивною, за організаційними – інтегративною.

У цілому, з урахуванням специфіки ментальних форм українського єврейства, яка закладена підвалинами хасидизму, в світоглядних ідеях якого традиційні практики стають досягненням для особистості в етнічному суспільстві, дає підстави вважати, що етнічний менталітет єврейської спільноти України являє собою досить стійку систему цінностей, норм, символів і значень, які об'єктивуються через систему інститутів етнізації та функціонування громадських, релігійних та освітніх організацій. Така практика етнічної життєдіяльності забезпечує функціонування захисних механізмів від повного проникнення асимілятивних тенденцій з боку іноетнічних культурних форм. Це дає змогу в умовах діаспори відтворювати етнічний спосіб життєдіяльності, і, таким чином, підтримувати життєздатність етнічного менталітету.

Таким чином, можна дійти висновку про наявність в Україні відновленої та сформованої за роки незалежності нашої держави системи організації життєдіяльності єврейського етносу, що функціонує на основі традиційних засад внутрішньоетнічних форм суспільних відносин. Історично створена структура внутрішньоетнічної організації життєдіяльності в діаспорі функціонує досить автономно завдяки адаптивним інтегративним формам взаємодії із іноетнічними оточенням та підтримці міжнародних

етнічних організацій, що зумовлює стабільність репродукції етнічного способу життєдіяльності в сучасному українському суспільстві.

В зв'язку із визначенням і конкретизацією характеристик етнічного менталітету єврейської спільноти України можна наголосити на необхідності:

- запровадження в системі вищої освіти спеціальності іудаїка як міждисциплінарної галузі наукового пізнання філософсько-світоглядних ідей, релігійних уявлень, регулятивної системи, історії етнокультурного розвитку єврейського народу як такого, що здійснив значний вплив на формування світової цивілізації, а також з огляду на автентичність етнорелігійного світогляду українського єврейства. Така галузь наукового пізнання вже довгий час існує в країнах Заходу, а також Російській Федерації;

- розробки державних програм, спрямованих на збереження матеріальних артефактів-символів хасидської культури на території України, які є ціллю паломництва хасидів з усього світу та організацію відповідної інфраструктури, яка б забезпечувала можливість відтворення етнорелігійних практик вірян;

- окремого соціологічного дослідження ціннісно-регулятивних систем та соціалізаційних практик субетносів єврейської спільноти – караїмів та кримчаків та розробки державних програм, спрямованих на збереження в Україні культур цих вимираючих субетносів єврейської етнічної категорії;

- розробки соціальних програм та технологій, спрямованих на розвиток інтеграції та виховання етнічної толерантності щодо представників різних етнічних спільнот.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

У фахових виданнях:

1. Литва Л.А. Соціально-психологічний аспект проблеми гендеру в єврейській релігійній традиції / Л.А. Литва // Соціологія. Психологія. Педагогіка. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. - 2000 р. - Вип. 9 – С. 39-42.

2. Литва Л. Єврейська етнічна традиція: особливості ставлення до іноетнічних спільнот / Л. Литва // Психологія і суспільство. Український науковий та соціально-психологічний часопис. - 2001р. - № 2 (4), – С. 77-85.

3. Литва Л.А. До проблеми етнічного менталітету / Л.А. Литва // Соціологія. Психологія. Педагогіка. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. - 2001 р. – Вип. 10, – С.23-27.

У інших наукових виданнях:

4. Литва Л.А. Асерет га-діброт та Шева міцвот бней Ноах як моделі механізмів регуляції соціальної поведінки індивіда / Л.А. Литва // Вісник Міжнародного Соломонового університету: Юдаїка. - 2002 р. - № 8, – К.,

Видавничо-поліграфічний центр Міжнародного Соломонового університету.
– С. 28-38.

5. Литва Л.А. Етнічна ідентичність особистості як індикатор організаційного параметра етнічного менталітету / Л.А. Литва // Соціологічна наука і освіта в Україні: зб. наук. пр. / Уклад. В.І. Судаков, М.В. Туленков. – К.: МАУП, 2003. – С.245-247.

6. Литва Л.А. Структура інститутів етнізації в моделі етнічного менталітету / Л.А. Литва // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства. Наукові доповіді та повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України. За ред. М.О.Шульги, В.М. Ворони. – К., 2003. – С. 507-509.

7. Литва Л. Горизонти Старого Заповіту в контексті сучасних гендерних інсталяцій / Л.Литва // Основні напрямки гендерного розвитку міста Києва: Матеріали міської конференції / Київська міська державна адміністрація, Управління у справах жінок, інвалідів, ветеранів війни та праці, Відділ гендерної політики, Національна Рада жінок України, Київ, 15 жовтня, 2008 р. – С. 55-60.

Литва Л.А. Становлення етнічного менталітету єврейської спільноти України в умовах динаміки сучасного суспільства. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2010.

Дисертацію присвячено побудові концептуальної моделі етнічного менталітету єврейської спільноти України. В дослідженні здійснено соціологічний аналіз особливостей ментальних форм та їх діяльнісних проявів в соціалізаційних практиках, які детермінують регуляцію внутрішньоетнічної поведінки, формування соціальних ролей, соціальних диспозицій, соціальних статусів представників єврейської спільноти України.

У роботі розглянуто основні теорії і концепції формування і функціонування етнічної свідомості, а також процесів, що відбуваються в ній – теорії суб'єктивації-об'єктивації етнічних ментальних форм, теорії етногенезу, теорії соціальної ідентичності, концепції історії менталітетів.

На підставі аналізу теоретичних підходів до вивчення феномена менталітету в соціологічній науці, представлено концептуальну модель етнічного менталітету, евристичні, технологічні та прогностичні можливості якої продемонстровані на прикладі вивчення менталітету єврейського етносу в сучасній Україні.

Ключові слова: теоретико-методологічні засади, етнічна свідомість, етнічний менталітет, єврейська спільнота України, діяльнісні прояви ментальних форм, концептуальна модель етнічного менталітету.

Литва Л.А. Становление этнического менталитета еврейского этноса Украины в условиях динамики современного общества. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.04 – специальные и отраслевые социологии. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2010.

Диссертация посвящена построению концептуальной модели этнического менталитета еврейского этноса в Украине. На основе теоретико-методологического анализа подходов к изучению проблемы этнического сознания, функций этнического сознания в формировании этнокультуры, динамики развития этнической группы в истории обосновывается феномен этнического менталитета, который представляется как комплекс онтологизированных и определенным образом кодифицированных этнической культурой значений, символов, смыслов, моделей социального поведения на определенной территории его распространения в определенное время. Подчеркивается, что феномен этнического менталитета может быть проанализирован с полидисциплинарных позиций.

В работе выделены основные элементы структуры и функции этнического менталитета как объекта социологического исследования. Представлены такие функции менталитета, как: персонализация, экспрессия, импрессия, интеграция, стандартизация. Показано, что найти абсолютную модель либо общий тип менталитета вряд ли возможно, поскольку это явление привязано к конкретной среде в конкретный момент времени.

С позиций структурно-деятельностного подхода анализируется становление этнического менталитета еврейского этноса Украины в условиях динамики современного общества. Представлен анализ генезиса ценностно-регулятивной системы и ее деятельностных проявлений в социализационных практиках носителей этнического менталитета. Выделены и представлены аксиологические, регулятивные и организационные элементы менталитета евреев Украины и их трансформации в историческом контексте. Продемонстрированы механизмы трансляции и репродукции традиционных ментальных форм и институциональные характеристики кодификации этнической традиции.

На основе анализа теоретических подходов к изучению феномена менталитета в социологической науке, представлена концептуальная модель этнического менталитета, эвристические, технологические и прогностические возможности которой продемонстрированы на примере изучения менталитета еврейского этноса в современной Украине.

Ключевые слова: теоретико-методологические основы, этническое сознание, этнический менталитет, еврейский этнос Украины, деятельностные проявления ментальных форм, концептуальная модель этнического менталитета.

Litva L.A. Becoming of ethnic mentality of Jewish ethnic group in Ukraine in the conditions of dynamics of modern society. - Manuscript.

The Dissertation for Candidate Degree in Sociological Sciences by Speciality 22.00.04 – Special and Branch Sociologies. – National Pedagogical Dragomanov university. - Kyiv, 2010.

The dissertation is dedicated to conceptual model of ethnic mentality of Jewish ethnic group in modern Ukraine. The research is analyzed the peculiarities of the mental forms and their active manifestations in the socialized practices determined regulation of interethnic behavior, forming social parts, social dispositions, social statuses, valuable orientations representatives of the Jewish ethnic group in Ukraine.

The main theories and conceptions of the forming and functioning of the ethnic awareness and also taking place in it process of the subjectivity – objectivity theory of ethnic mental forms, theories of ethnogenesis, theories of social identity, conceptions of the history of mentalities are observed.

On the basis of analysis of the theoretical approaches to the study of the phenomenon of mentality in sociology conceptual model of ethnic mentality was presented which euristic, technological and predictive opportunities are demonstrated on an example of the study of the mentality of Jewish ethnic group in modern Ukraine.

The key words: ethnic awareness, ethnic mentality, Jewish ethnic group in Ukraine, active manifestations of the mental forms, conceptual model of ethnic mentality.

Підписано до друку 25.05.2010. Формат 60x84 1/16
Гарнітура Times. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 100. Ум. друк. арк. 0,9. Зам. № 15.

Надруковано ФОП Слободянок С.Г.
03037, Київ, Червонозоряний просп., 5-А, тел. (044) 249-80-65
Свідоцтво внесено до державного реєстру ВО2 №620325 від 14.02.2000 р.